

Jadwiga Szymańska-Pętala

KULTURA PIŚMIENNICZA KSIĄG PARAFIALNYCH W WARSZAWIE
W PIERWSZYM OKRESIE STOŁECZNOŚCI MIASTA, DO 1655 ROKU¹

Powszechnie wiadomo, że kultura jest "dobrem zbiorowym i zbiorowym dorobkiem, owocem twórczego i przetwórczego wysiłku niezliczonych pokoleń"². Kultura piśmiennicza książki parafialnej obejmuje doświadczenie i osiągnięcia środowiska kleru parafialnego w zakresie tradycji kancelaryjnej, na którą składa się formułowanie treści zapisu oraz postać zewnętrzną dokumentu piśmienniczego jako przekaznika myśli od autora do odbiorcy.

Analiza ksiąg parafialnych powstałych w Warszawie pierwszej połowy XVII w. i poznanie środowiska autorów tego typu przekazów piśmiennictwa umożliwi odpowiedź na pytanie, czy przeniesienie do Warszawy dworu królewskiego, a wraz z nim kancelarii władz państwowych i nuncjatury, miało wpływ na kulturę wytwarzanych wówczas ksiąg. Porównanie natomiast z analogicznymi księgami wybranych miast polskich pozwoli stwierdzić, czy poziom kultury piśmienniczej książki parafialnej w Warszawie był czymś wyjątkowym, czy też nie odbiegał od przeciętnej oraz w jakim stopniu zależał on od tradycji kultywowanej w danym środowisku, a w jakim od osobistych uzdolnień i zaangażowania bezpośrednich twórców książki: pisarzy i intrologatorów.

Artykuł ten stanowi sprawozdanie z dotychczas przeprowadzonych badań nad książką metrykalną powstałą w parafiach rzymsko-katolickich³, nie upoważniających jeszcze do pełnej odpowiedzi na powyższe pytania, sygnalizujących tylko kierunek bieżących i zamierzonych prac.

W pierwszej połowie XVII w. na terenie Warszawy prowadziły działalność trzy parafie miejskie:

1/ parafia przy kościele kolegiackim św. Jana Chrzciciela w Starej Warszawie,

2/ parafia kościoła Najświętszej Marii Panny w Nowej Warszawie,

3/ parafia kościoła św. Krzyża, erygowana w 1626 r. przy Przedmieściu Czerskim /obecnie Krakowskim/; 1 grudnia 1653 r. parafia ta wraz z kościołem została przekazana XX Misjonarzom, wprowadzonym w 1651 r. z Francji przez królową Ludwikę Marię⁴.

W Kościele katolickim od dawna obowiązywał tzw. osobowy przy-
mus parafialny. Polegał on na wyłączności kościoła parafialnego w zakresie udzielania sakramentów wiernym zamieszkałym na terenie parafii. Obowiązek spisywania udzielanych przez parafie sakramentów chrztu i ślubu został wprowadzony w Polsce przez synody w latach 1579-1602 jako konsekwencja przyjęcia przez duchowieństwo polskie uchwał soboru trydenckiego⁵. Zarządzenia synodalne podkreślały konieczność prowadzenia odrębnych dwóch serii rejestrów: ksiąg ochrzczonych i ksiąg poślubionych⁶.

W staromiejskiej parafii św. Jana zachowało się pięć ksiąg ochrzczonych, zawierających wpisy z lat 1584-1659 z luką na lata 1626-1631 oraz dwie księgi poślubionych z lat 1583-1647. Z parafii św. Krzyża ocalały wszystkie księgi: dwie księgi chrztów z rejestrami z lat 1626-1666 oraz jedna księga ślubów z lat 1626-1657⁷. Wszystkie natomiast księgi metrykalne z parafii NMP spłonęły w czasie II wojny światowej.

1. Poziom techniczny i estetyczny warszawskich ksiąg metrykalnych

Księgi metrykalne parafii św. Jana posiadają dwa formaty. Jeden to format zbliżony do formatu octavo o wymiarach 18,5-19,5x 14,5-15,5 cm. W tym formacie sporządzono trzy księgi chrztów z lat 1584-1601 i 1632-1649 oraz obie zachowane księgi ślubów. Pozostałe dwie księgi ochrzczonych z lat 1602-1615 i 1649-1659 mają format wydłużony w postaci staropolskiej dutki sądowej o wym. 31-32 x 9,5-10 cm. Analogiczny wymiar mają obie księgi chrztów i księga ślubów z parafii świętokrzyskiej.

Format księgi nie limitował jej objętości. Księgi formatu octavo mają od 150 do 200 kart. Podobnie księgi dutki od 65 do 160 kart. Na ogół księgi ochrzczonych w parafii świętojańskiej zestawiano ze składek 8-kartkowych nie licząc pierwszej składki, która

zazwyczaj liczy 4 lub 6 kart. Natomiast księgi poślubionych obu parafii zszywano ze składek 6, 8 i 10-kartkowych. Przy tym w księgach świętokrzyskich znajdują się składki zdekompletowane przez wycięcie kart, zapewne przed zapisaniem, gdyż ich brak nie zakłóca kolejności chronologicznej wpisów.

Księgi parafii św. Jana sporządzone są z papieru o różnej proveniencji. Dwie najwcześniejsze księgi chrztów złożono z papieru pochodzącego z jednej czerpalni podkrakowskiej, noszą bowiem analogiczny, choć nieco różniący się znak wodny, przedstawiający herb Jelita: jeden na tarczy zwieńczonej koroną, drugi na barokowym kartuszu⁸. Trzecią z zachowanych ksiąg ochrzczonych z wpisami z lat 1632-1639 wykonano aż z trzech gatunków papieru; jeden z wyobrażeniem orła w koronie wskazuje na papiernię w Olkuszu⁹, dwa pozostałe mają znaki słabo czytelne. Papier ozwartej księgi z filigranem przedstawiającym dwugłowego orła pochodzi z podkrakowskiej papierni Tęczyńskich¹⁰, piątej natomiast - z młyna wrocławskiego, na co wskazuje znak wodny w postaci litery W zwieńczonej koroną¹¹. Świętojańskie księgi ochrzczonych są sporządzone z papieru średniej grubości, gładkiego i na ogół lepszej jakości niż te, do których wpisywano rejestry poślubionych.

Obie zachowane księgi ślubów mają papier gruby i chropowaty. Pierwsza z nich zawierająca wpisy z lat 1583-1620, sporządzona jest z papieru czerpalni Cystersów z Mogiły lub Jędrzejowa, posiada on bowiem filigran przedstawiający w pierścieniu herb Habdank na tarczy nakrytej infułą i pastorałem¹². Natomiast druga księga złożona jest z trzech gatunków papieru, podobnie jak z tego samego okresu księga chrztów; pierwsza partia papieru ze znakiem wodnym w postaci dzika pochodzi zapewne z papierni śląskiego Świdnika¹³, druga - z podkrakowskiej czerpalni Tęczyńskich; jej znak wodny przedstawia na barokowej tarczy herb Topór z orłem w klejnocie¹⁴. Te dwa gatunki papieru rozdziela jedno bifolium z papieru oienkiego i gładkiego z filigranem w postaci krzyża w pierścieniu o dwóch przeciwległych biegunach zakończonych łukiem, zwanym ośli grzbiet; nad jednym z nich widać zarys litery W /M ?/¹⁵.

Analogicznie i w parafii św. Krzyża sporządzano księgi metrykalne z różnego papieru. Pierwsza księga chrztów złożona jest z czterech gatunków papieru. Podstawową partię stanowi tu papier polski z filigranem przedstawiającym herb Łódzia na małej, renesansowej tarczy¹⁶. Składki tej księgi rozdziela kilka bifoliów z

papieru o różnej proveniencji. Jeden z nich ze znakiem wodnym z wyobrażeniem lwa na gotyckiej tarczy zwieńczonej koroną pochodzi zapewne z czerpalni niemieckiej¹⁷. Pozostałe - zostały wyprodukowane we Wrocławiu, o czym świadczy zarówno filigran z rysunkiem głowy Jana Ewangelisty na renesansowej tarczy¹⁸, jak i z literą W zwieńczoną koroną. Natomiast rejestry ślubów tejże parafii wpisano do książki wykonanej w całości z papieru importowanego; jego znak wodny przedstawia elementy roślinne w pierścieniu, nad którym znajduje się zarys litery R¹⁹.

Stan zachowania ksiąg metrykalnych parafii św. Jana jest zdecydowanie zły i wymaga szybkiej interwencji konserwatorskiej. Wszystkie książki noszą ślady zacieków, plam z błota, uszkodzeń mechanicznych, a nawet opalenia. Bloki ksiąg są powyrywane z grzbietów, a niektóre karty porozrywane. Najbardziej zniszczona jest najstarsza księga ochrzczonych, pozbawiona oprawy, karty tytułowej oraz pięciu pierwszych kart z wpisami. Wszystkie książki świętojańskie były ponownie oprawiane, na co wskazuje przycięcie kart, niekiedy wraz z tekstem. Dano im oprawę półskórkową, a okładziny z tektury oblepiono brunatnym /obecnie/ papierem. Dokonano tego zapewne w XIX w., gdyż na wierzchniej okładce zachowane oprawy posiadają naklejkę, na której znajduje się sporządzony XIX-wieczną ręką łaciński tytuł książki i daty skrajne wpisów. Jedynym zachowanym śladem pierwotnej oprawy wydaje się być zachowany pergaminowy grzbiet i fragment spodniej okładki książki ochrzczonych z lat 1640-1649. Dlatego z dużym prawdopodobieństwem można sądzić, że wszystkie książki metrykalne parafii św. Jana oprawiano w interesującym nas okresie w pergamin.

Dwie ostatnie książki chrztów parafii świętojańskiej zaopatrzone zostały w XVIII wieku w aneksy. Zawierają one spisy ochrzczonych w układzie miesięcznym, sporządzone na ręcznie wykonanych formularzach²⁰.

Książki metrykalne parafii św. Krzyża wyszły z kataklizmów dziejowych w nieco lepszym stanie. I one posiadają ślady wilgoci, uszkodzeń mechanicznych i zużycia, ale księga ślubów posiada dotychczas współczesną okładkę z pergaminu barwionego na żółto i wszystkie karty. Bardziej zniszczona jest księga rejestrów chrztów, gdzie brak karty tytułowej i kilku pierwszych bifoliów. Księga ta została ponownie oprawiona w półskórek.

Książki metrykalne obu parafii nie były pierwotnie foliowane ani paginowane. Spotyka się natomiast - choć bardzo rzadko stosowa-

ne - kustosze wyrazowe. W XIX wieku, w czasie przeprowadzania akcji inwentaryzacyjnej, księgi świętojańskie zostały spaginowane, a księgi świętokrzyskie sfoliowane, przy czym numeracja objęła tylko karty z wpisami metrykalnymi.

Najwcześniej stosowanym układem graficznym w obu seriach ksiąg metrykalnych parafii św. Jana jest jedna kolumna pisma, obejmująca zazwyczaj również i prawy margines. Często na górnym marginesie wpisywano datę roczną lub nazwę miesiąca. Kolumnę pisma rozdzielają pisane większymi literami daty poszczególnych rejestrów lub data rozpoczynająca nowy rok. Od 1632 r. zastosowano bardziej przejrzysty układ: kolumnę wpisów zawężono i na lewym poszerzonym marginesie wpisywano dzień i miesiąc rejestru. Stopniowe przechodzenie do bardziej racjonalnego sposobu zapisu można zaobserwować w księdze ślubów z lat 1621-1647; w latach 1621-1625 stosowano jedną kolumnę pisma rozdzieloną datami wpisów, od 1626 r. rozpoczynano wpisy od ich datacji, by w końcu od roku 1632 wyrzucać datę na lewy margines.

Formę bardziej nowoczesnego zapisu w prowadzeniu ksiąg metrykalnych zastosowała parafia św. Krzyża. Już w 1626 r. wszystkie księgi są tu prowadzone metodą, którą w parafii św. Jana przyjęto dopiero w 1632 r. Odstępstwem od tej zasady są rejestry księży Misjonarzy, którzy rozpoczynali wpisy od ich datacji w jednej kolumnie pisma. Wszystkie księgi świętokrzyskie są prowadzone dość starannie, ale bez specjalnej troski o ich ozdabianie.

Prym w zdobieniu ksiąg metrykalnych wieździe parafia świętojańska. Tytuł księgi "Liber baptisatorum" kreślono zazwyczaj antykwą, pozostały tekst kaligraficzną italiką. Do najbardziej ozdobnych należy karta tytułowa księgi ochrzczonych z wpisami z lat 1602-1615. Jest ona wykonana czarnym i czerwonym atramentem, przy czym litera L w słowie "Liber" jest wykreślona w formie inicjału ze zdobieniami roślinnymi. Na uwagę zasługuje również karta tytułowa księgi chrztów z lat 1640-1649. Tytuł rozmieszczony tu został na całej powierzchni karty przy zastosowaniu gradacji liter. Najbardziej ważkie - zdaniem wykonawcy tytułu - słowa "Liber baptisatorum comparatus - - per me Adamum a Słopsko - -" wykreślono antykwą. Niejednokrotnie równie starannie i ozdobnie rozpoczynano nowy rok wpisów, przy czym niekiedy stosowano ornamenty roślinne i wstęgowe, używając także atramentu czerwonego²¹.

Tego typu dekoracyjne karty tytułowe i ozdobne rozpoczynanie nowego roku wpisów wykonywano w zasadzie tylko w księgach ochrzczonych. Nadmierna jednak troska o piękno karty tytułowej doprowadziła do pozbawienia tytułu księgę chrztu z lat 1632-1639, gdzie dwie karty pierwszej składki do dziś świecą pustką. Zdobienie ksiąg nie łączyło się jednak z dbałością o estetyczny wygląd całej księgi. Pisano na przemian raz czytelnie i starannie, to znowu niedbale z przekreśleniami i kleksami.

Każda z omawianych ksiąg zawiera wpisy wielu rąk. Są one wykonane zarówno piórem szeroko ściętym, jak i ostro zakończonym, przy użyciu atramentu o różnym składzie chemicznym. Świadczy o tym stan zachowania pisma: jeden wpis jest zachowany doskonale, drugi obok spłowiąły, inny w sąsiedztwie rozmazany. Pisano wtedy kursywą okresu przejściowego²², gdy pismo gotyckie powoli przekształcało się w renesansowo-barokowe. Jest ono przy tym bardzo zindywidualizowane, zazwyczaj kreślone swobodnie i z dużym rozmachem. Charakterystyczne są tu duże litery R, K, L; ich dolne kreski sięgają poza linię wiersza, obejmując półkolem kilka liter wyrazu. Typowe jest także zaopatrywanie lasek liter p i q w dodatkowe nasadki, pochylone w lewo. Stosuje się okrągłe s przy stopniowym zanikaniu s prostego; górne laski liter d, h i k są wywinięte w prawo; używa się także unojalnego d z tendencją do przedłużenia górnej kreseczki dla połączenia z następną literą. Pismo większości wpisów jest pochylone w prawo, a litery w wyrazie częściowo połączone. W latach 1583-1620 stosowano bardzo dużo skrótów, potem ich ilość się zmniejsza. Na uwagę zasługują wpisy z roku 1601 w księdze chrztów parafii św. Jana, wykonane kaligraficzną itali-
ką²³.

Obowiązującym językiem wpisów metrykalnych był język łaciński. We wszystkich jednak księgach obu parafii można spotkać słowa polskie. Określano niekiedy w języku polskim zawód uczestnika ceremonii kościelnej, taki jak bednars, kapelusnik, siodlarka, ksiąźnik, kramars oraz nazwy miast i ulic, np. platea Długa, Kozia. Zdarza się również cytowanie typowo polskiej wersji imion własnych, jak np. Maryna. Od polonizmów wolne są tylko wpisy francuskich księży Misjonarzy.

2. Metoda zapisu rejestru metrykalnego

Postanowienia synodalne zobowiązywały polski kler parafialny do systematycznego rejestrowania udzielanych chrztów i ślubów, wymieniając niezbędne elementy zapisu. Zostały one ostatecznie sformułowane w liście pasterskim prymasa Bernarda Maciejowskiego w 1607 roku²⁴. Rejestr chrztu miał zawierać rok, dzień i miesiąc obrzędu; imię, nazwisko i stanowisko kościelne kapłana udzielającego sakramentu oraz personalia rodziców i chrzestnych. Natomiast zapis ślubu - prócz daty obrzędu i danych określających kapłana - personalia nowożeńców, miejsce obrzędu, imiona i nazwiska świadków oraz wiadomość o ogłoszeniu zapowiedzi. Wprowadzono wówczas do rejestracji metrykalnej stylizację subiektywną.

Analizowane księgi metrykalne w zasadzie spełniały polecenia władz kościelnych.

Poszczególne wpisy są dokonywane w obrębie roku, którego początek jest zaznaczony niekiedy w sposób uroczysty²⁵. Dzień i miesiąc obrzędu zapisywano cyfrą i nazwą miesiąca lub też wyrażano wg kalendarza kościelnego przez określenie dnia w stosunku do święta kościelnego. Niekiedy, jak to ma miejsce w księgach świętokrzyskich, poszczególne wpisy rozdzielano nazwą miesiąca, rejestrując w zapisie tylko kolejny dzień. I tu, w parafii św. Krzyża nie spotyka się w zasadzie chronologicznego przemieszania wpisów; są natomiast rejestry uzupełniające, sporządzone na kartkach wklejanych do ksiąg pod odpowiednią datą lub wpisane na kartach ochronnych. Inaczej bywało w parafii świętojańskiej. Można tu spotkać partie wpisów datowanych formułą "eodem die", co budzi wątpliwość w wiarygodność takiej datacji. Zdarza się również, że wpisy są przemieszane chronologicznie²⁶ lub w ogóle nie zarejestrowane²⁷. Dlatego nasuwa się przypuszczenie, że pierwotnie nie zawsze precyzyjnie datowana rejestracja udzielanych sakramentów była czasem dokonywana na luźnych kartkach, które później nie uporządkowane chronologicznie przepisywano do ksiąg. W obu parafiach rezerwowano na takie uzupełniające wpisy części stron lub całe karty²⁸.

Początek wpisu chrztu formułowano w sposób następujący: "Ego - - baptisavi" lub też "Baptisatus est - -" Obok spotyka się nietypowy sposób rejestru, np. "Lavatus est puer e fonte sacro - - per me Andream Dlužnievitha"²⁹, "Sacram Baptismam suscepit infans

-- per me Laurentium a Zakroozim"³⁰ lub też "Sacramento baptismali initiata est -- per me Andream Lano" oraz "In lavacro solutis est la[va]ta foemella --"³¹. Tego typu sformułowania, nie zmieniając wartości wpisu, świadczą o inwencji autora rejestru.

Niekiedy jednak przy stosowaniu stylizacji obiektywnej o-
puszczano personalia kapłana, ograniczając się do imienia ochrz-
czonego. Określano go słowami puer, infans, puer masculus lub mas-
culini sexus, foemella lub puer sexus foeminei, a także filius i
filia. Zazwyczaj jednak płeć ochrzczonego jest określana poprzez
nadawane mu imię.

Następny element rejestru chrztu to imiona rodziców i naz-
wisko ojca, często z określeniem rangi społecznej, urzędu lub za-
wodu oraz miejsca zamieszkania. W analogiczny sposób cytowano per-
sonalia rodziców chrzestnych. Przy tym rangę społeczną wyrażano
słowami: famatus, honestus, nobilis, illustris, generosus, reve-
rendus itp.

Z chwilą ogłoszenia przez dziekana parafii św. Jana rozpo-
rządzenia o obowiązku informowania, czy dziecko jest zrodzone z
prawego związku³², dodatkowo odnotowywano formułę "legitimi thori",
"illigitimi" lub też "legitimorum parentum", "coniugis legitimae".

Częstokroć, w zależności od pozycji społecznej rodziców
dziecka, dokonywano wpisu rozwiniętego lub skróconego do minimum.
Typowa forma skróconego zapisu chrztu brzmi: "Baptisatus est puer
nomine Hedvigis, pater eius famatus Martinus bibliopola, mater Do-
rothea. Levantes famatus Paulus bibliopola cum Anna Bigoszowa"³³
lub "Ego Joannes Lydzbarski vicarius baptisavi Helisabetham Lucae
Cleti, impressoris librum et Catharinae. Patrini Julius Ginter et
Helizabeth Herlerowa uxor musici SRM"³⁴. Przykładem zaś rozwinię-
tego rejestru jest wpis chrztu dziecka Piotra Elerta, zarejestro-
wany w parafii św. Jana pod datą 22 III 1648: "Illustris et adm-
[odum] rever[endus] dom[inus] Adamus Alexander Alans, praepositus
Varsav[iensis], baptisavit Josephum domini Petri Elert, typo-
graphi SRM ac civis Varsaviensis et Elisabethae, con[iugis] leg-
[itimae]. Levantes fuerunt magnificus ac generosus dominus Ale-
xander de Lubomierz Lubomierski, supremus stabuli praefectus reg-
ni cum domina Catharina, consorte legitima nobilis Philippi Huttiny,
notarii decretorum SRM"³⁵.

Zdarza się jednak, że rejestr chrztu nie został ukończony.
Wpisano tylko imię dziecka i np. tylko imiona rodziców bez poda-

nia nazwiska ojca i rodziców ohrzestnych. Tego typu zapisy spotyka się w księgach świętojańskich³⁶.

Podobnie jak chrzty, rejestry ślubów zapisywano w stylizacji subiektywnej lub obiektywnej. W pełnym wpisie przy określaniu personaliów nowożeńców podawano wiadomość o przeprowadzonym dowodzie stanu cywilnego i stopniu ewentualnego pokrewieństwa oraz ogłoszeniu zapowiedzi. Zaznaczano również miejsce ceremonii, zwłaszcza wtedy, gdy odbyła się ona w domu prywatnym lub w innym niż parafialny kościele. Przykładem takiego wpisu jest rejestr ślubu Hiacynta Filipowicza z 20 II 1650 r.: "Eodem die ex admissione mei hebdomadarii r[everendus] p[ater] Albertus Mazurkowie vicarius ex speciali consensu per [illu]stris d[omi]ni Sigismundi a Chyzow Chyzowski, Plocensis et Varsaviensis canonici, SRM secretarii, in loco officia[li] consistorii Varsaviensis iudicis surrogati, super banna et domum privatam matrimonium inter honestos Hyacinthum Philipovic introligatorem de Varsavia et Annam Matyszcanka de Olkusz, prius affinitatis consanguinitatis et allis canonicis impedimentis diligenter examinatis et non inventis, confirmavit. Praesentibus pro assistentia et huius actis ornamento congregatis illustri ac r[evere]ndo d[omi]no Stephano Wydzga, abbato Sieciechoviense, contionatore SRM, per [illu]stri ac ad[mo]dum r[e]v[eren]do d[omi]no Ludovico Fantini, ecc[lesi]ae Coll[egiate] custode, SRM secretario, excelentibus d[omi]no Philippo Huttino, decretorum SRM notario et eiusdem SRM secretario et Petro Elert, typographo ac SRM musico, tum Joanne Trempinski, SRM typographo"³⁷.

Tego typu zapis należał do rzadkości i stosowany był przeważnie przy rejestracji zaślubin patrycjatu warszawskiego, szlachty i osób związanych z dworem królewskim. Zazwyczaj używano skróconej formy wpisu, jak to np. miało miejsce przy rejestrze ślubu Pawła Fludzica w parafii św. Jana: "Ego Seraphinus Czerwonka vicarius matrimonium inter Paulum Fludzie bibliopolam et Mariannam Daskowna, civem Varsoviensem. Praesentibus famato Melchiore Wolski bibliopola Varsaviense et domino Jacobo Miescovic pictore, etiam cive Varsoviense"³⁸. Jeszcze bardziej skrócony rejestr stosowała parafia św. Krzyża, czego przykładem może być zapis ślubu Jana Talara z 3 III 1631 r.: "Copulati sunt Joannes Talara et Catherine, praesentibus testibus Christophorus Regenski et Albertus Rządowski"³⁹.

Podobną metodę zapisu stosowano w obu parafiach. Do ciekawostek jednak należy system racjonalizacji wpisów, zastosowany przez dwóch wikariuszy z parafii świętokrzyskiej, Pawła Cybulskiego i Adama Czeglłowicza. Zarejestrowali oni pierwszy udzielony przez siebie ślub w formie pełnej, następne zaś wpisali skrócone do minimum⁴⁰.

Generalnie należy stwierdzić, że rejestry metrykalne parafii św. Jana zawierają o wiele więcej wpisów rozwiniętych niż to ma miejsce w księgach świętokrzyskich. Dlatego stanowią one bezcenne źródło wiedzy o mieszkańcach ówczesnej Warszawy, o wykonywanych przez nich zawodach i pełnionych funkcjach oraz miejscu zamieszkania, o ich sytuacji rodzinnej, kręgu kontaktów zawodowych i towarzyskich. Przykładowo zacytowano wyżej kilka rejestrów dotyczących pracowników księżki.

Księgi świętojańskie są ponadto swego rodzaju kroniką klęsk elementarnych. Rejestrowane są tu bowiem informacje o zarazach nawiązujących Warszawę oraz wiadomości o przebiegu działań wojennych, które bez wątplenia w dużym stopniu utrudniały prowadzenie pracy duszpasterskiej na terenie parafii⁴¹.

3. Pisarze ksiąg metrykalnych

Jak wyżej wspomniano, parafia św. Jana usytuowana była przy kolegiacie⁴², kościele o najwyższej randze w archidiakonacie warszawskim⁴³. W skład kapituły kolegiackiej, obok prałatów i kanoników oraz pewnej liczby duchowieństwa niższego, wchodził archidiacon; tu również mieściła się siedziba oficjała generalnego z konsystorzem. Głową kapituły był dziekan. Jemu też podlegał zarząd kościoła św. Jana i rządy duszpasterskie parafii. Pełnił je przy pomocy wikariuszy, angażowanych na podstawie umowy i utrzymywanych z prowizji płaconej z części beneficjum dziekańskiego⁴⁴.

Zachowane metryki świętojańskie pozwalają stwierdzić, że duszpasterstwem w zakresie udzielania chrztów i ślubów zajmowali się prawie wyłącznie wikariusze⁴⁵. Do nich też należało prowadzenie rejestrów udzielanych sakramentów. Nosili oni przeważnie tytuł "administrator sacramentorum", co było równoznaczne z pełnieniem przez nich obowiązków proboszcza parafii w czasie jego nieobecności. Niektórzy wikariusze parafii św. Jana używali tytułu "vicarius perpetuus". Czasem wikariuszy zastępowali mansjonarze, altaryści i psalterzyści⁴⁶.

Autorstwo poszczególnych wpisów metrykalnych w parafii świętojańskiej jest trudne do ustalenia. Nie zawsze wiadomo, kto sporządził tekst rejestru, a kto ten rejestr wpisał do książki. Sprawa jest prosta, gdy zapis sformułowany jest w stylizacji subiektywnej i podpisany przez wikariusza jego imieniem i nazwiskiem z dodaniem formułki "subscripsit manu propria" /w skrócie "ss mp"/. Nie ulega również wątpliwości autorstwo tekstu zapisu w wypadku, gdy kapłan wymieniony w rejestrze jako "vicarius hebdomadarius" asystuje przy ceremonii dokonywanej przez wyższego rangą duchownego, np. kanonika lub biskupa. Zdarza się jednak, że rejestry podpisane przez różnych wikariuszy wpisane zostały do księgi przez jedną osobę⁴⁷. Zapewne podpis wikariusza potwierdzał wiarygodność zapisu, co oczywiście nie znaczy, że był on również autorem tekstu. Nieco inaczej wyglądała sytuacja, o której notatkę wpisał między rejestrami sam wikariusz: "Anno Domini 1653 3 Aprilis ego Stanislaus Wadaczewski, eccl[esiae] coll[egiatæ] S.Joannis Baptiste Varsov[iensis] vicarius perpetuus, haec matrimonia collegi et ea hunc librum metrics copulatorum inscripsi"⁴⁸.

Dlatego można z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że autorami i pisarzami rejestrów byli wszyscy udzielający sakramentów lub towarzyszący ceremonii wikariusze i zastępujący ich niekiedy mansjonarze, altaryści i psalterzyści.

Sprawa jest mniej skomplikowana, jeśli chodzi o młodą i wtedy jeszcze mniej atrakcyjną parafię św. Krzyża. Występujący w księgach metrykalnych parafianie to przede wszystkim drobni mieszczanie, czasem służba dworów szlacheckich. Wszyscy bowiem zamożniejsi mieszkańcy tej parafii, w tym oczywiście magnaci, korzystali z usług kolegiaty. W parafii świętokrzyskiej przez kilka lat duszpasterstwem zajmował się przeważnie jeden wikariusz, rzadko w towarzystwie proboszcza parafii⁴⁹. Zarówno stylizacja wpisu, jak i charakter pisma pozwala sądzić, że kapłan udzielający sakramentu był jednocześnie autorem i pisarzem rejestru. Inaczej wyglądało to w parafii św. Jana, gdzie równocześnie duszpasterstwem zajmowało się kilku lub kilkunastu wikariuszy.

Poziom zapisu - jak wiemy - nie jest równy. Jego bardziej lub mniej rozwinięta forma między innymi zależała od pozycji społecznej ohrzczonego lub poślubianego i zapewne była związana z wysokością złożonej ofiary. Ale samo sformułowanie rejestru, jego styl i użyte słownictwo świadczy o wykształceniu autorów wpisów,

o ich znajomości realiów ówczesnego życia społecznego i politycznego. Znane są w literaturze opinie o niskim poziomie moralnym i umysłowym kleru parafialnego tego okresu⁵⁰. Wydaje się jednak, że przynajmniej niektórzy z wikariuszy obu parafii mieli większe przygotowanie do pełnienia powierzonych im funkcji niż to się powszechnie głosi. Do takich należałoby zaliczyć przede wszystkim wikariuszy, którzy pełnili funkcję wicedziekana, a więc Jana z Garwolina, Andrzeja z Dłużniewa⁵¹, Jana z Czarnowa, Jana Mikołajowicza i Adama ze Słopska. Do tej grupy należy także dołączyć zastępców kustosza kapituły kolegiackiej: Andrzeja z Błonia, Andrzeja Mazurkowicza, Jana Niezdzińskiego, Jana z Zakroczymia, Serafina z Jasieńca, Stanisława Dmochowskiego, Stefana Pozdiesz i Alberta z Cielądza. Na uwagę zasługują również Stefan Zaręba, który był notariuszem oficjała warszawskiego, Stanisław Jan Kanty Wadaczewski, bakałarz sztuk wyzwolonych i filozofii oraz rektor szkoły św. Ducha, a także Wawrzyniec z Zakroczymia i Andrzej z Łęczyzna, autorzy nietypowych rejestrów oraz z parafii św. Krzyża wikariusze "racjonalizatorzy" - Paweł Cybulski i Adam Czegłowicz.

Dalsze badania nad strukturą społeczną i wykształceniem duszpasterzy warszawskich parafii pozwolą dokładniej sprecyzować ich wkład w kształtowanie ksiągki parafialnej. Porównanie natomiast warszawskich rejestrów parafialnych z księgami metrykalnymi Poznania, gdzie mieściła się władza kościelna Warszawy, Krakowa - dawnej stolicy i siedziby dworu królewskiego oraz Lublina - miasta sejmów umożliwi ich ocenę na tle ówczesnej kultury kancelaryjnej parafii miejskich.

Aneks I

Wykaz warszawskich ksiąg metrykalnych z lat 1600-1655

Parafia św. Jana Chrzciciela

LBJ 1 Łac. i pol. 17 VI 1584 - 28 X 1601. 19,5 x 14,5 cm. S. 350. Pismo wielu rąk. Opr. całkowicie zniszczona.

Księga ochrzczonych w kościele kolegiackim św. Jana Chrzciciela w Warszawie, zaprowadzona w 1584 r.

Brak k. tytułowej i pierwszych pięciu z wpisami metrykalnymi.

Znak wodny: herb Jelita na barokowej tarczy, zwieńczonej koroną. Siniarska-Czaplioka 364.

- LBJ 2 Łac. i pol. 22 VI 1602 - 14 II 1615. 32 x 9,5 cm. K.1. nlb S.256.
Pismo wielu rąk. Opr. płsk. XIX w.
"Liber baptisatorum comparatus per me Joannem Ciarnowski vicedecanum ecclesiae collegiatae Varschouliensis. Anno Domini 1602".
Znak wodny: herb Jelita na barokowym kartuszu. Siniarska-Czaplicka 383, 388.
- LBJ 3 /1615-1632/ księga zaginęła w czasie II wojny światowej.
- LBJ 4 Łac. i pol. 2 III 1632 - 27 XII 1639. 18,5 x 15,5 cm. K.2 nlb S.300 K.2 nlb. Pismo wielu rąk. Opr. płsk. XIX w.
Księga ochrzczonych w kościele kolegiackim św. Jana Chrzciciela w Warszawie, założona w 1632 r.
Brak tytułu.
Znak wodny: orzeł w koronie. Siniarska-Czaplicka 771, 772.
Dwa inne filigrany nieczytelne.
- LBJ 5 Łac. i pol. 1 I 1640 - 12 IV 1649. 19 x 15,5 cm. K.3 nlb S.390 K.14 nlb. Pismo wielu rąk. Opr. pergamin częściowo zachowana, uzupełniona XIX w.
"Liber baptisatorum comparatus per me Adamum a Słopsko protunc vicedecanum ecclesiae collegiatae s. Joannis Baptistae Varsaviensis. Anno Domini 1640".
Na k. tytułowej imię i miejsce pochodzenia kapłana oraz słowo "vice" wpisano po starciu poprzednio umieszczonych tu słów.
Znak wodny: dwugłowy orzeł. Siniarska-Czaplicka 1137-1141. K.1-14 nlb zawierają wykaz ochrzczonych w układzie miesięcznym na ręcznie wykreślonym formularzu. Pismo XVIII w. jednej ręki.
Znak wodny: tarcza zwieńczona koroną z herbem Gdańska, podtrzymywanym przez dwa lwy. Siniarska-Czaplicka 196.
- LBJ 6 Łac. i pol. 21 IV 1649 - 26 III 1659. 31 x 9,5 cm. K.2 nlb S 316 K.18 nlb. Pismo wielu rąk. Opr. płsk. XIX w.
"IHS Liber baptisatorum pro ecclesia collegiata sancti Joannis Baptistae Varsaviensis. Ab anno 1649. Per me Joannem Lydzbarski vicarium et protunc procuratorem unitis collegij vicariorum comparatus".

Znak wodny: litera W zwieńczona koroną. Maleczyńska, ryc. 19.

K.1-18 nlb zawierają wykaz ochrzczonych zatytułowany: "Cathalogus baptisatorum. In hoc libro descriptorum pro faciliiori modo quaerentium concinnato". Pismo XVIII w. jednej ręki.

Znak wodny: fragment górnej partii, przedstawiający orła nad tarczą. Może papiernia Tęczyńskich? Siniarska-Czaplicka 1123.

- LMJ 1 Łac. i pol. 15 V 1583 - 29 XI 1620, 19 x 14,5 cm. K.3 nlb S 312. Pismo wielu rąk. Opr. płsk. XIX w.
"Anno 1583 mense aprili. Incipit liber matrimoniorum ex decretas concilii Tridentini, sessione 24, cap[itulo] de reform[atione]". K.3 r zawiera tytuł książki, pod nim wpisano rozporządzenie: "Habeat parochus librum in quo coniuctum et testium nomina diemque et locum contracti matrimonii describat quem diligenter apud se custodiat".
K.1 zachowana szczątkowo, 2. r z napisem u góry: "Matrimonium est viri et mulieris coniuctis inviduam vitae societatem continentio". Pod nim sentencja: "Quos Deus coniunxit, homo non separet".
Znak wodny: w pierścieniu herb Habdank, nakryty infułą i pastorałem. Siniarska-Czaplicka 271.
- LMJ 2 Łac. i pol. 10 I 1621 - 9 VII 1647. 19,5 x 15 cm. S. 300. Pismo wielu rąk Opr. płsk. XIX w.
Księga poślubionych w kościele kolegiackim św. Jana Chrzciciela w Warszawie zaprowadzona w 1621 r.
Znaki wodne: postać dzika. Badecki 23; krzyż w pierścieniu o dwóch przeciwległych biegunach, zakończonych łukiem zw. ośli grzbiet, nad jednym z nich zarys litery W /M ?/; na barokowej tarczy herb Topór z orłem w klejnocie. Siniarska-Czaplicka 1123, 1125.
- LMJ 3 /26 VII 1647 - 27 XI 1672. S. 422/ Księga zaginęła po 1945 r. Maszynopis książki, odczytanej przez J. Turską-Straszewską, znajduje się w Arch. Archidiecezjalnym w Warszawie.

Archiwum XX Misjonarzy w Krakowie

- LBC 1 Ląc. i pol. 28 VII 1627 - 23 XII 1648. 31 x 10 cm. K. 2 nlb, 71, 2 nlb. Pismo wielu rąk. Opr. płsk. XIX w. Księga ochrzczonych w parafii św. Krzyża w Warszawie, zaprowadzona w 1626 r. Brak k.tytułowej oraz 2 /?/ bifoliów z wpisami z okresu od 1626 - 27 VII 1627 i 23 XI 1627 - 10 IV 1628. Znaki wodne: na małej /2,5 x 2 cm/ renesansowej taroży herb Łódzia; postać lwa na gotyckiej tarczy, zwieńczonej koroną. Briquet 10582-10588; głowa Jana Ewangelisty na uproszczonej w rysunku taroży renesansowej. Maleczyńska, ryc. 21; litera W zwieńczona koroną. Maleczyńska, ryc. 19. Znak wodny kart ochronnych: słabo ozytelny symbol literowy - " X L E " /?/. Na k. 71v pod rejestrami metrykalnymi wpis: "Iste liber baptisatorum continet nomina baptisatorum ab anno 1627 die 28 aprilis /przekreślono "apri" i dopisano "pca"/ usque ad annum 1648 inclusivie, sed aliqua exciderunt". Na przedostatniej k.ochronnej wpis: "Konozy się. Radca Heroldyi, dyrektor kancelaryi z polecenia prezydyi Heroldyi przejrzawszy tę książkę żadnych przyklepionych metryk nie znalazłszy /sic !/, miejsca próżne liniami opatrzył i zaopatrzył swoim podpisem. W Warszawie d[nia] 8/20 sierpnia 1841 r. Matuszewski". Pod tym wpisem z lewej strony odcisnięta duża pieczęć okrągła z rosyjskim godłem państwowym i nieczytelnym napisem w otoku. Po prawej stronie podpis: "M.Komowiński, pods[ekretarz] kl[asy] II". Na verso tej samej karty: "Księga niniejsza urodzeń zawiera w sobie zaliczbowanych i zaparafowanych liozbe kart siedemdziesiąt jeden, No 71. Wars[zawa] 1/7 [18]54".
- LBC 2 /Ląc. i pol. 1648 - 1666/ Księga dotychczas nie odnaleziona /przed scaleniem zasobu aktowego XX Misjonarzy w Krakowie księga ta znajdowała się w kancelarii parafialnej św. Krzyża w Warszawie/.
- LMC 1 Ląc. i pol. 21 IX 1626 - 14 X 1657. 31 x 10 cm. K.2 nlb, 65. Pismo wielu rąk. Opr. pergamin. "Liber matrimonialis seu matrymonialiter copulatorum ecclesiae parochialis sanctae Crucis in suburbio Cracoviensi ci-

vitatis Varsouiensis. Sub rectore eiusdem ecclesiae protunc venerabili Andrea Lubanio, misionario ecclesiae collegiatae Varsouiensis. In anno Domini millesimo sexcentesimo vigesimo sexto. Praesidente tunc in episcopatu Poznaniensi illustrissimo et reverendissimo in Christo Patre et Domino domino Joanne Wąsyk, diligenter notatus et observatus. 1626".

Znak wodny: elementy roślinne w pierścieniu, nad nim zarys litery R.

Na dole k. tytułowej napis: "Patronis et collatoribus eiusdem ecclesiae ac fundatoribus v[i]d[eli]cet spectabilibus Paulo Zembrzusi Klucznik et Helena coniugibus superstitibus".

K. 65 na dole pod wpisami metrykalnymi wpis: "Iste liber matrimoniorum continet omnia matrimonia contracta in ecclesia parochiali s[an]ctae Crucis Varsouiensis ab anno 1626 21 septembris ad anno 1657 14 octobris. Księga niniejsza szlubów zawiera w sobie zaliczbowanych i parafowanych liczbę kart sześćdziesiąt pięć No 65. Warsz[awa] 1/7 1854 r."

Aneks II

Pisarze ksiąg metrykalnych parafii św. Jana w Warszawie

W i k a r i u s z e

1. Sebastianus a Ciechanow	1584-1598
2. Bartholomeus Niezdziński	1584-1601
3. Seraphin Jasienitius	1584-1603
4. Joannes a Zakroczim	1584-1594
5. Stanislaus a Crotossin	1584-1586
6. Josephus a Garwolin	1587-1597
7. Stanislaus Skulski	1587
8. Andreas Dluzniewitha	1587-1601
9. Laurentius a Zakroczim	1588-1595
10. Sebastianus a Mogilnica	1588-1590
11. Mathias Cervinus Jelowski	1589-1590
12. Sebastianus Szonowski	1589
13. Martinus Raczulski	1589-1590
14. Sebastianus Borzewski	1589-1590
15. Andreas Grodziec	1593-1597

16. Nicolaus a Plonsk	1594-1601
17. Paulus a Gralewo	1595-1625
18. Stanislaus Dmochowski	1596-1601
19. Albertus Grisius	1597-1598
20. Stanislaus Zaręba	1599-1609
21. Albertus Trosyn	1599-1602
22. Joannes Zębrow	1599-1611
23. Albertus a Milanow	1599-1605
24. Joannes Pomorski	1600-1601
25. Joannes a Wąsosze	1602-1626
26. Joannes Czarnowski	1602-1623
27. Stanislaus a Garwolin	1602-1609
28. Mathias Grodziecz	1603-1607
29. Mathias Dropieoz	1603-1606
30. Stanislaus Czernensis	1603-1604
31. Andreas Blonensis	1605-1655
32. Joannes Grodziec	1605-1607
33. Andreas Łenczinensis	1606-1607
34. Mathias Sawicki	1606
35. Mathias Sanniki	1607-1612
36. Joannes Prątniczki	1608-1611
37. Matheus Kuberski	1608-1615
38. Bartholomeus Blonensis	1609-1612
39. Jacobus de Jazgarzew	1611-1612
40. Stanislaus Ostribor	1611-1614
41. Adamus a Skopsk	1612-1644
42. Petrus Stephanides	1612-1615
43. Joannes a Bydgosza	1613-1614
44. Joannes Dębowski	1613-1615
45. Joannes a Płock	1614-1615
46. Alexander Kuczewski	1621
47. Jacobus Czernievius	1621-1622
48. Roslanus Wolscius	1621-1655
49. Stanislaus Maconovius	1622-1626
50. Joannes Mikołajowicz	1622-1636
51. Thomas Paiewski	1626-1631
52. Joannes Witunski	1628
53. Simon Maconovitha	1629
54. Albertus a Czelandz	1629-1655

55. Seraphin a Czerwonka	1632-1644
56. Andreas Mazurkowiez	1632-1655
57. Andreas Dąbski	1633-1634
58. Mathias Białłobrzęski	1633-1634
59. Jacobus Zawielowie a Gąbin	1638-1639
60. Martinus Zawolski	1639-1640
61. Adamus Staszewski	1639-1644
62. Joannes Lydzbarski	1639-1654
63. Alexander Jastrzebski	1641
64. Stanislaus Korycki	1641-1643
65. Stephanus Pozdieszowic	1642-1655
66. Stanislaus Jedłowski	1643-1644
67. Mathias Zarankowski	1647-1655
68. Stanislaus Cantius Wadaozewski	1647-1655
69. Stanislaus Mokrecki	1649-1650
70. Simon Tyliński	1655

Psalterzyści, mansjonarze i altaryści

1. Andreas Bijnsevitha - alt.	1584-1587
2. Stanislaus a Garwolin - psal.	1589-1601
3. Andreas Kalinski - "	1607-1615
4. Thomas Lubraczki - "	1613-1614
5. Gregorius Lachowiez - " , mans.	1632-1636
6. Lucas Chlebowiez - "	1633
7. Adamus Mirek - "	1633-1634
8. Nicolaus Milkowski - "	1635
9. Jacobus Kozłowie Warka - "	1637-1644

Pisarze ksiąg metrykalnych parafii św. Krzyża w Warszawie

1. Paulus Cybulski - vicarius	1626-1630
2. Adamus Czegłowicz - "	1631-1636
3. Joannes Zajdlisz - praepositus	1637-1639
4. Mathias Białłobrzęski - vicarius	1639-1643
5. Stanislaus Kubielowie - "	1642-1646
6. Paulus Dunkiewicz - "	1644-1652
7. Paulus Nabrzęski - "	1646
8. Mathias Kąkowski - "	1647-1648
9. Adamus Vladislaus Sienkiewicz - vicarius	1648
10. Stanislaus Czerniewski - "	1648

11. Mathias Popowski - vicarius 1649-1654
12. Guillelmus Desdames - parochus 1654-1657
13. Joannes Probołowski - vicarius 1654-1657

P r z y p i s y

¹ Niniejszy artykuł jest rezultatem pierwszego etapu badań nad kulturą piśmienniczą książki kancelaryjnej, wytworzonej w Warszawie w pierwszej połowie XVII w. przez organizacje kościelne, organy władzy miejskiej oraz administracją terytorialną i państwową.

² S.Czarnowski, *Kultura*, Warszawa 1959, s. 5.

³ Analiza metryk parafialnych z XVI-XVIII w. w Polsce w aspekcie ich przydatności do badań demograficznych zob. I.Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 198-260.

⁴ J.Nowacki, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, t. II, Poznań 1964, s. 587. Por. E.Rose, *Próba szacunkowej oceny liczby ludności parafii św. Krzyża w Warszawie w latach 1626-1800 na podstawie ksiąg metrykalnych*, Praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. S.Herbsta, 1969. Archiwum UW syg. WH/SZH 25212.

⁵ S.Chodyński, *Metryki kościelne*, w: *Encyklopedia Kościelna*, t. XIV, Warszawa 1881, s. 224-231. Obowiązek rejestracji zmarłych wprowadzony został w Polsce w 1631 r., zob. B.Kumor, *Metryki parafialne w archiwach diecezjalnych*, "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R.14: 1966, s. 65-67. Najwcześniejsze zachowane księgi zmarłych parafii św. Jana pochodzą z XVIII w., parafii św. Krzyża - z drugiej połowy XVII w.

⁶ "libri duo emanantur in quibus baptisatorum nomina et eorum qui in facie ecclesiae matrimonium contrahunt scribantur iuxta formam traditam in synodo gnesnensi Lovitii A.D.1593 celebrato". J.Sawicki, *Concilia Poloniae*, t.V, Warszawa 1950, s. 178.

⁷ Zob. Aneks I.

⁸ S.Siniarska-Czaplioka, *Filigrahy papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku*, Wrocław 1969, s. 10.

- 9 Ibidem, s. 16.
- 10 Ibidem, s. 19.
- 11 K.Maleczyńska, Dzieje starego piernictwa śląskiego, Wrocław 1961, s. 172. K.Sarnecki, Zaopatrzenie w papier warszawskiej drukarni Jana Roscowskiego z lat 1626-1634, "Przegląd Pierniocy" R.7: 1964, s.230-231.
- 12 J.Siniarska-Czaplicka, Filigrany pierni..., s. 9. K. Badecki, Znaki wodne w księgach Archiwum miasta Lwowa 1382-1600, Lwów 1928, s.18.
- 13 K.Sarnecki, Zaopatrzenie w papier ..., s. 230. K.Badecki, Znaki wodne..., s. 14. C.M.Briquet, Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600, Leipzig 1923, t.4, s. 674-675.
- 14 J.Siniarska-Czaplicka, Filigrany pierni..., s. 19.
- 15 Znak wodny nie znany J.Siniarskiej-Czaplickiej, K.Badeckiemu ani K.Sarneckiemu; nie ma go również w albumie Briquet'a ani Lichaczewa.
- 16 J.Siniarska-Czaplicka, Filigrany pierni..., s. 14.
- 17 Por. C.M. Briquet, Les filigranes..., t.III, s.539.
- 18 K.Maleczyńska, Dzieje..., s. 172.
- 19 Zob. przypis 15.
- 20 B.Kumor, Metryki parafialne..., s. 67.
- 21 LBJ 2, s. 50, 89, 167 oraz LBJ 5, s. 279, 331.
- 22 A.Gieysztor, Zarys pisma łacińskiego, Warszawa 1973, s. 191-193.
- 23 LBJ 1, s. 399, 340, 343, 347, 350.
- 24 B.Kumor, Metryki parafialne ..., s. 67.
- 25 "In nomine Domini annus Domini 1594 incipit feliciter" LBJ 1, s. 167; "Incipit novus annus in Jesu nomine 1611" LBJ 2, s. 167.
- 26 Np. wpisy z lat 1623-1628, LMJ 2 oraz z 1635 r., LBJ 4.
- 27 W 1591 r. wpisy kończą się 14 maja, LBJ 1, s. 126.

- 28 LBJ 1, s. 55, 56, 165, 274, 276, 278; LMJ 1, s. 86, 126, 211; LMJ 2, s. 98, 99, 100; LBC 1, k. 5v, 6, 6v, 12, 11v; LMC 1, k. 17, 18, 29.
- 29 LBJ 1, s. 81 z 1589 r.
- 30 LBJ 1, s. 109 z 1590 r.
- 31 Dwa wpisy tego samego wikariusza z 1606 r., LBJ 2, s. 88.
- 32 LBJ 1, s. 79.
- 33 LBJ 2, s. 28 z 16 X 1603 r.
- 34 LBJ 5, s. 159 z 3 IV 1644 r.
- 35 LBJ 5, s. 342-343.
- 36 LBJ 1, s. 61, 70, 291, 306; LBJ 2, s. 39, 45, 52, 62, 105, 164; LBJ 4, s. 122, 143, 153, 183; LBC 1, k. 10v, 18, 25.
- 37 LMJ 3, s. 46.
- 38 LMJ 2, s. 126-127 z 19 X 1653 r.
- 39 LMC 1, k. 9.
- 40 LMC 1.
- 41 LBJ 2, k.1 nrb: "Pestis tum grassabate Varsoviae" wpis z 1602 r., LMJ 2, s. 56: "Hic iam propter pestem dispersi sunt" - wśród wpisów z 1624 r. "Tempore pestis administratores sacramentorum mortui" - wśród wpisów z 1625 r. "Pestis grassabatur" - wśród wpisów 1631 r. LMJ 3, s. 115: "Peste cessante inchoatur AD 1653". LMJ 3, s. 178: "Confirmavit pater Abertus Cielecki vicarius - - tempore occupationis a Svecis matrimonium - -" wpis z 13 IX 1655 r.

42 Kolegiata - kościół, przy którym istniała kapituła kolegiacka, złożona z prałatów i kanoników, uposażonych w beneficja. Poza obowiązkami wobec kościoła kolegiackiego i funkcjami liturgicznymi nie odgrywała większej roli w strukturze organizacyjnej diecezji. Ale z niej właśnie wywodzili się lub byli związani przez posiadane beneficja grohidiakoni oraz oficjałowie, których uposażano najczęściej za pomocą prebend w kolegiatach. W.Müller, Diecezje w okresie potrzydenckim, w: Kościół w Polsce, t.II, Kraków 1970, s. 156-157.

⁴³ Do 1797 r. archidiakoniat warszawski wchodził w skład diecezji poznańskiej. J.Nowacki, Archidiecezja poznańska..., s. 730.

⁴⁴ Jw., s. 730.

⁴⁵ Wikariusze parafialni, w: Podręczna Encyklopedia Kościelna, t. XLI-XLII, Warszawa 1915, s. 284.

⁴⁶ Zob. Aneks II. Daty zamieszczone przy każdym nazwisku wskazują na daty skrajne wpisów, sporządzonych przez danego kapłana lub dotyczących go jako ocelebransa i uczestnika ceremonii. Mansjonarze - członkowie kolegów zobowiązani do życia wspólnego i stałej rezydencji przy danym kościele oraz zgodnie z wolą fundatora do odprawiania codziennych modlitw w jego intencji. Altaryści - księża uposażeni z fundacji związanej z ołtarzami. S.Litak, Struktura i funkcja parafii w Polsce, w: Kościół w Polsce, t.II, Kraków 1970, s. 328-330. Psalterzyści - kolegia złożone z księży lub ludzi świeckich, fundowane w celu uświetnienia nabożeństw śpiewem. A.Pęski, w: Encyklopedia Kościelna, t. 26-27, Warszawa 1903, s.213-218.

⁴⁷ LBJ 4, s. 104-128.

⁴⁸ LMJ 3, s. 114.

⁴⁹ Zob. Aneks II.

⁵⁰ S.Litak, Struktura..., s. 348. I.Gieysztorowa, Wstęp..., s. 220-231.

⁵¹ Nazwy miejscowości ustalono na podstawie publikacji: Atlas Historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku, Warszawa 1973.